

Θεσσαλονίκη: το εμπόριο στα ρωμαϊκά χρόνια

Κώστας Σουέρεφ

Η Μακεδονία στα χρόνια των Ρωμαίων λειτούργησε ως μία πύλη για την Ασία¹. Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης μετεξελίχθηκε στο σημαντικότερο στρατηγικό και εμπορικό κέντρο². Έμποροι από διάφορα σημεία της οικουμένης διεκπεραίωναν τις αγοροπωλησίες τους με στόχο να καλύπτουν ανάγκες και της ενδοχώρας. Η Θεσσαλονίκη στην καίρια θέση της νότιας Βαλκανικής και στο βόρειο Αιγαίο δέχθηκε οικογένειες Ρωμαίων και μεσάζοντες επιχειρηματίες (negotiatores). Η Θεσσαλονίκη κέρδισε προνόμια και τιμές από τους Ρωμαίους³:

α) Το 167 π.Χ. έγινε «πρωτεύουσα» της δεύτερης μερίδας, δηλαδή του τμήματος μεταξύ Αξιού και Στρυμόνα.

β) Το 146 π.Χ. ανακηρύχθηκε «ρωμαϊκή επαρχία».

γ) Το 42 π.Χ. ονομάστηκε «ελεύθερη πολιτεία».

δ) Τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. πήρε τον τίτλο «μητρόπολις» και «κολωνία».

ε) Αρχές του 4ου αι. μ.Χ. επιλέγεται ως αυτοκρατορική δύναμη του τετράρχη Γαλέριου.

Η σημασία της Θεσσαλονίκης για το εμπόριο συνάγεται από το προφανές της θέσης στον χάρτη. Από εδώ διερχόταν ο χερσαίος δρόμος που συνέδεε την Ήπειρο με τη Θράκη, άρχιζε και έληγε ο δρόμος προς και από τις ακτές του Αιγαίου. Εξάλλου, η Θεσσαλονίκη διαδέχθηκε τη Θέρμη των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων σε ό,τι αφορά τον ρόλο της στο ναυτικό και το χερσαίο εμπόριο. Η δημογραφική και πολεοδομική διόγκωση της Θεσσαλονίκης στα ελληνιστικά και ιδίως τα ρωμαϊκά χρόνια σήμαινε ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον από πλευράς εμπορίου.

Οι Ρωμαίοι, αφού διέλυσαν το μακεδονικό βασίλειο και λεηλάτησαν τη διοικητική πρωτεύουσα Πέλλα, εδραίωσαν την κατάκτηση της Ανατολής αξιοποιώντας για τα στρατεύματα, ήδη κατά τον 2ο αι. π.Χ., την οδό που ονόμασαν Εγνατία, με κύριο σταθμό τη Θεσσαλονίκη⁴. Δεν ήταν λίγες οι φορές που η οικονομία και το εμπόριο της Θεσσαλονίκης και των άλλων πόλεων της Μακεδονίας υφίσταντο δεινά εξαιτίας διαφόρων ιστορικών συγκυριών⁵ όπως:

α) κατά τον 1ο αι. π.Χ. παρενοχλούνταν από Γαλάτες, Σκορδίσκους, Δαρδάνους, Θράκες.

β) το 48/47 π.Χ. κατά τη διάρκεια του εμφυλίου των Ρωμαίων επηρεάζονταν από τον Πομπήιο.

Η νίκη του Μάρκου Αντώνιου και του Οκταβιανού εναντίον του Βρούτου το 42 π.Χ. έφερε την απαλλαγή των Θεσσαλονικέων από τους φόρους. Επίσης, η νίκη του Οκταβιανού στο Άκτιο το 31 π.Χ. εισήγαγε τη Θεσσαλονίκη σε άνθιση ως προς την οικονομία. Ακολούθησε η μνημειακή ωραιοποίηση της Πύλης του Αξιού⁶, της κύριας εισόδου των τειχών της Θεσσαλονίκης από τα δυτικά, σύμβολο ακριβώς της ευημερίας παλαιών και νεότερων πολιτών.

Η οικονομία και η εμπορική κίνηση στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσαν ομαλά στους αιώνες μεταξύ 1ου και 3ου μ.Χ. Η εισβολή των Κοστοβόκων το 170/171 μ.Χ. και οι δύο πολιορκίες των Γότθων το 254 και το 268 μ.Χ. δεν απείλησαν ουσιαστικά τις αγορές⁷. Τα ταφικά κτερίσματα του ανατολικού και δυτικού εκτός των τειχών νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης, επιβεβαιώνουν την προτίμηση πολλών κατοίκων για ακριβά αντικείμενα από διάφορες προελεύσεις, περιδέραια από πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους, βραχιόλια και δαχτυλίδια από χρυσό, αρώματα σε γυάλινα μυροδοχεία⁸ (Εικ.1-2).

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Δυτικό νεκροταφείο εκτός τειχών (Ραμόνα). Περίαπτο από χρυσό και νεφρίτη με παράσταση σατύρου. 1ος αι.μ.Χ. (Από Ε. Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου, στο *Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*. Οδηγός έκθεσης, ΤΑΠ, Αθήνα 1986, 123,125, εικ. 121).

Εικ. 2. Θεσσαλονίκη. Νεκροταφεία εκτός τειχών. Πτηνόμορφα μυροδοχεία από φουσητό γυαλί. 1ος αι. μ.Χ. (Από Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, εκδ. Καπόν, Αθήνα 1996, 58-59)

Σχετικά με την ευμάρεια των Θεσσαλονικέων έχουμε τρία υποστηρικτικά στοιχεία:

α) Στις Πράξεις των Αποστόλων η Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται ως η πλουσιότερη και πολυανθρωπότερη πόλη εμπορίου της Μακεδονίας, ενώ η Βέροια, έδρα του «κοινού των Μακεδόνων», την ανταγωνιζόταν προβάλλοντας τη λατρεία των αυτοκρατόρων⁹.

β) Οι πολίτες και οι δούλοι που κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη στα ρωμαϊκά χρόνια ήταν γηγενείς, Ιταλοί, Εβραίοι, και άλλων προελεύσεων, σύμφωνα με φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες¹⁰, πράγμα που δικαιολογεί την άποψη ότι η Θεσσαλονίκη ήταν πόλος οικονομικών συμφερόντων.

γ) Η επιλογή της Θεσσαλονίκης ως έδρα του τετράρχη στα τέλη του 3ου και τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. με την αρχιτεκτονική έξαρση, που περιελάμβανε την οικοδόμηση της Ροτόντας, του συγκροτήματος του Γαλερίου και άλλων κτισμάτων, και με τη διάδοση των μαρμαρίνων σαρκοφάγων, συνιστούν την κορύφωση της οικονομικής και εμπορικής σημασίας της πόλης¹¹.

Η κινητικότητα του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη υποδηλώνει ροή καινοτομιών και εξελίξεων σε επίπεδο τεχνολογιών που αφορούσε διάφορους τόπους της αυτοκρατορίας. Ο κοινός χώρος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας επέτρεπε την εκδήλωση συγκλίσεων σε διάφορους τομείς της οικονομίας και της κοινωνικής ζωής. Σε αυτό το πλαίσιο λειτούργησε και η σύγκλιση λατρευτικών συμβόλων, τα οποία ήταν αναγνωρίσιμα ως προς τη μορφή και την ουσία από τους κατοίκους όλων των περιοχών της αυτοκρατορίας (Εικ. 3-5).

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη. Νεκροταφεία εκτός τειχών. Η θεά Επόνα των Κελτών. 3ος αι. μ.Χ. (Δ. Παντερμαλής, στο *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια*, Δήμος Θεσσαλονίκης, 1985, 45)

Εικ. 4. Θεσσαλονίκη. Νεκροταφεία εκτός τειχών. Ο «κερδωτός» Ερμής. 3ος -4ος αι.μ.Χ. (Κ. Σουρέφ. *Δούναι και λαβείν*. Μια διαχρονική αμφίδρομη πράξη, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2001, 109, εικ. 33).

Εικ. 5. Χάλκινο νόμισμα Αντωνίνου Ευσεβούς, με οπιότυπο τον Κάβειρο σε ναό. 2ος αι.μ.Χ. (*Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*. Οδηγός έκθεσης, ΤΑΠ, Αθήνα 1986, 145-146, εικ.153).

Επομένως, τα εμπορεύματα πολυτελείας και ευρείας κατανάλωσης συνέρρεαν στις μεγάλες πόλεις της ρωμαϊκής επικράτειας και της Μακεδονίας, μαζί με εμπόρους, κάποιους εξόριστους, όπως ο Κικέρων στη

Θεσσαλονίκη¹², νύφες, δούλους, τεχνίτες, καλλιτέχνες. Αυτά φανερώνουν τη διαμόρφωση ενός φιλικού περιβάλλοντος στο εσωτερικό του ρωμαϊκού κράτους. Συγκλίσεις, λοιπόν, στις προτιμήσεις και τη νοοτροπία, στα θρησκευτικά συναισθήματα και τις υλικές εκφάνσεις τους, στα ήθη και τα έθιμα, στη γλώσσα.

Η ελληνική γλώσσα παρέμεινε ζωντανή στη Μακεδονία των ρωμαϊκών χρόνων, όπου κυριαρχούσαν οι δίγλωσσες επιγραφές, στα ελληνικά και τα λατινικά, ακόμη και για αγοραπωλησίες και εμπορικές συναλλαγές¹³.

Εικ. 6. Θεσσαλονίκη. Αμφορίσκος με ανάγλυφη διακόσμηση ερωτιδέα με ψάρι και δάδα. Βορειοαφρικανικού εργαστηρίου, πιθανότατα από την Τυνησία. 200-250 μ.Χ. (Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. Οδηγός έκθεσης, ΤΑΠ, Αθήνα 1986, 152, εικ. 161).

Η πολυπλοκότητα των εμπορικών συναλλαγών μεγεθύνθηκε στα ρωμαϊκά χρόνια. Τα υλικά αγαθά, οι αξίες, οι ιδέες, τα σύμβολα, οι επινοήσεις, οι τεχνοτροπίες διακινούνταν μαζί με τα νομίσματα έξω από τους γεωγραφικούς περιορισμούς του παρελθόντος. Μισθοί, αμοιβές υπηρετών, φορολογίες, συναλλαγές κάθε τύπου γίνονταν με νομίσματα. Κάθε οικογένεια με οικονομική επιφάνεια επεδείκνυε την καταναλωτική της υπεροχή στους συμπολίτες της. Ευκαιρία γι' αυτό ήταν η διακόσμηση των σπιτιών με ψηφιδωτά, τα πλουσιοπάροχα συμπόσια, οι μνημειακοί τάφοι και οι ταφές με κτερίσματα αξίας (Εικ. 7).

Εικ. 7. Θεσσαλονίκη. Ανατολικό νεκροταφείο εκτός τειχών. Ζεύγος από χρυσά σκουλαρίκια με ημιπολύτιμους λίθους. 1ος – 3ος αι. μ.Χ. (Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. Οδηγός έκθεσης, ΤΑΠ, Αθήνα 1986, 131, εικ. 128).

Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις πολιτισμικές ταυτότητες, η οποία επέτυχε στον ρωμαϊκό κόσμο και διαπιστώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα στις πόλεις της Μακεδονίας, όπως Θεσσαλονίκη, Βέροια, Δίον, Φίλιπποι, προέκυψε και μέσω του εμπορίου. Το εμπόριο, με άλλα λόγια, προωθούσε πολιτισμικές αλλαγές στα επιμέρους τμήματα της αυτοκρατορίας όπου είχε επιβληθεί. Οι αλληλεπιδράσεις συνεπώς κατέληξαν σε βάθος χρόνου σε μία σύνθεση από πολλές συνισταμένες, στον λεγόμενο ελληνορωμαϊκό πολιτισμό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τη Μακεδονία υπό τους Ρωμαίους βλ. Papazoglou 1982, Papazoglou 1988, Touratsoglou 1988, Αδάμ - Βελένη 1993, Πούλιος 1993: 90-91, Picard 2000: 21, Burnett 2000, Παπαγεωργιάδου-Μπάνη κ.ά 2000, Αλλαμανή 2003: 67-79.
2. Για τη σημασία της Θεσσαλονίκης στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. Τίτο Λίβιο XLV. 30. Επίσης, Τσιμπίδου 1993, Βελένης 1990-1995: 43-105, 1998, Βελένης - Αδάμ-Βελένη 1997, Σβέρκος 2001, Αδάμ-Βελένη 2003β: 134-176, 2004: 88-113, ειδικά για τις ρωμαϊκές οικογένειες και τους negotiatores στη Θεσσαλονίκη 100-103 με βιβλιογραφία, Γκατζόλης 2003: 289-290.
3. Για τα προνόμια και τις τιμές που δέχθηκε η Θεσσαλονίκη από τους Ρωμαίους βλ. Βουτυράς 1997, Αδάμ-Βελένη 2003α: 134-137, Αλλαμανή 2003: 74-91, Σβέρκος 2001.
4. Για την Εγνατία Οδό βλ. Παλιούρας 1994, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997: 73-75, Hatzopoulos 1997, Βουτυράς 1997, Αδάμ-Βελένη 2003α: 135-136, 2003β: 35-38, 2004: 98-101, Αλλαμανή 2003: 70, Τσατσοπούλου-Καλούδη 2005.
5. Για τις οικονομικές επιπτώσεις της Θεσσαλονίκης από ιστορικές συγκυρίες στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. Βουτυράς 1997, Νίγδελης 1997, Γκατζόλης 2003, Αδάμ-Βελένη 2003α: 134-137, 142-146, 2004: 88-113, Αλλαμανή 2003: 75-92.
6. Για τη μνημειακή ωριοποίηση της Πύλης του Αξιού των τειχών της Θεσσαλονίκης βλ. Βουτυράς 1997: 81, Αλλαμανή 2003: 77-78.
7. Για την εισβολή των Κοστοβόκων και τις δυο πολιορκίες των Γότθων στη Θεσσαλονίκη βλ. Papazoglou 1982, Βουτυράς 1997.
8. Για τα κτερίσματα από τάφους ρωμαϊκών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη βλ. Βοκοτοπούλου 1996: 58-65, Τιβέριος 1997β: 235, Τσιμπίδου 2002, 2003.
9. Για την αναφορά στη Θεσσαλονίκη στις *Πράξεις των Αποστόλων*, 17 πρβ. Βουτυράς 1977: 81,83, Αδάμ-Βελένη 2003α: 144-145
10. Για τη σύσταση του πληθυσμού της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης βλ. Νίγδελης 1997, Αλλαμανή 2003: 92-97 με βιβλιογραφία (Ιταλοί – Ρωμαίοι, Εβραίοι, Έλληνες), Αδάμ-Βελένη 2004: 88-104, Σβέρκος 2001: 99.
11. Για τα μνημεία της Θεσσαλονίκης του 3ου και 4ου αι.μ.Χ. Τιβέριος 1997β, Βουτυράς 1997, Νίγδελης 1997: 24-29, Καραμπέρη 2000, Τζαναβάρη 2003, Αδάμ-Βελένη 2003α: 164-172, Αλλαμανή 2003: 74-91.
12. Για τον Κικέρωνα και άλλους Ρωμαίους στη Θεσσαλονίκη βλ. Αδάμ-Βελένη 2003α: 136-137, Αλλαμανή 2003: 82-83.
13. Για τις επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία βλ., Μισαηλίδου – Δεσποτίδου 1997: 30-35, 40-61, 70-75, Αλλαμανή 2003: 80-91.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Burnett 2000, A. Burnett, The Coinage of Roman Macedonia, *Οβολός* 4 (2000): 89-101.

Hatzopoulos 1997, M.B. Hatzopoulos, The Via Egnatia between Thessalonike and Apollonia, στο *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Παράρτημα *Μακεδονικών*, αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1997, 199-213.

Papazoglou 1982, F. Papazoglou, Η Μακεδονία υπό τους Ρωμαίους, στο Μ.Β. Σακελλαρίου (γεν. επιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, 192-207.

Papazoglou 1988, F. Papazoglou, *Les villes de Macedoine à l' époque romaine*, BCH S. XVI, 1988

Picard 2000, O. Picard, Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο, *Οβολός* 4 (2000): 15-23.

Touratsoglou 1988, I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der Römischen Kaiserzeit*, Berlin – New York 1988.

Αδάμ-Βελένη 1993, Π. Αδάμ-Βελένη, Η Μακεδονία κατά τη ρωμαϊκή εποχή, στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία, το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Κατάλογος έκθεσης Μοντρεάλ, ΥΠΠΟ - ICOM - Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα 1993, 24-28.

Αδάμ-Βελένη 2003 α, Π. Αδάμ-Βελένη, Θεσσαλονίκη: Ιστορία και πολεοδομία, Θεάματα και τέχνες στη Θεσσαλονίκη, στο Δ.Β. Γραμμένος (εκδ.), *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003, 121-176, 263-281 αντίστοιχα.

Αδάμ-Βελένη 2004, Π. Αδάμ-Βελένη, Από τους προϊστορικούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, στο *Η επιχειρηματικότητα στη Θεσσαλονίκη*, τ.1, εκδ. Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Β. Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2004.

Αλλαμανή 2003, Β. Αλλαμανή-Σουρή, Η θέση της επαρχίας Μακεδονίας στο ρωμαϊκό imperium, Ιστορικό διάγραμμα της αυτοκρατορικής Θεσσαλονίκης από επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, Η κοινωνική σύνθεση της πόλης, Η αυτοκρατορική λατρεία, στο Δ.Β. Γραμμένος (εκδ.), *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003, 67-79, 80-91, 92-97, 98-119 αντίστοιχα.

- Βελένης 1990-1995, Γ. Βελένης, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, *ΑΑΑ XXIII – XXVIII*, 1990-1995, 129-142.
- Βελένης 1998, Γ.Μ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.
- Βελένης – Αδάμ-Βελένη 1997, Γ. Βελένης – Π. Αδάμ-Βελένη, *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης*, χ.ε., Θεσσαλονίκη 1997.
- Βοκοτοπούλου 1996, Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Εκδ. Καπόν, Αθήνα 1996.
- Βουτυράς 1997, Ε. Βουτυράς, Η Θεσσαλονίκη στην εποχή της Ρωμαιοκρατίας, στο Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, 78-87.
- Γκατζόλης 2003, Χρ.Γκατζόλης, Η ρωμαϊκή νομισματοκοπία, στο Δ.Β. Γραμμένος, *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003, 283-291.
- Καραμπέρη 2000, Μ. Καραμπέρη, Η αυτοκρατορική έδρα Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3 (2000): 87-94.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Επιγραφές αρχαίας Μακεδονίας*, Κατάλογος έκθεσης, ΥΠΠΟ, Θεσσαλονίκη ΠΠΕ 1997.
- Νίγδελς 1997, Π.Μ. Νίγδελς, Από τον Κάσσανδρο στον Γαλέριο: σχέδιασμα ιστορίας της αρχαίας Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (σειρά Πολιτιστικής Πρωτεύουσας Θεσσαλονίκης) (1997): 21-29.
- Παλιούρας 1997, Α. Παλιούρας, Εγνατία: ένας δρόμος που “διακινούσε” εμπορεύματα, ιδεολογίες, τέχνες και καλλιτέχνες, στο *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Παράρτημα *Μακεδονικών*, αρ. 7, Θεσσαλονίκη (1997): 321-334.
- Παπαγεωργιάδου-Μπάνη κ.ά. 2000, Χ. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη κ.ά. Οι ρωμαϊκές αποικίες στην ελληνική Μακεδονία, *Οβολός* 4 (2000): 157.
- Πούλιος 1993, Β. Πούλιος, Τα νομίσματα της Μακεδονίας από τον 6ο αι. π.Χ. έως το 148 π.Χ., στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία, το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Κατάλογος έκθεσης Μοντρεάλ, ΥΠΠΟ – ICOM, Αθήνα 1993, 83-103.
- Σβέρκος 2001, Η.Κ. Σβέρκος, Η Θεσσαλονίκη υπό την κυριαρχία των Ρωμαίων, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 4 (2001): 91-102.
- Τζαναβάρη 2003, Κ. Τζαναβάρη, Η λατρεία των αιγυπτίων θεών, στο Δ.Β. Γραμμένος (εκδ.), *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003, 177-252.
- Τιβέριος 1997β, Μ. Τιβέριος, Τοπογραφία και Τέχνη στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, στο Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, 103-242.
- Τσατσοπούλου-Καλούδη 2005, Π. Τσατσοπούλου-Καλούδη, *Εγνατία Οδός. Ιστορία και διαδρομή στο χώρο της Θράκης*, ΥΠΠΟ – ΤΑΠ, Αθήνα 2005.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1993, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Θεσσαλονίκη, στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία, το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Κατάλογος έκθεσης Μόντρεαλ, ΥΠΠΟ, ICOM, Αθήνα 1993, 45-47.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2002, Μ. Τσιμπίδου - Αυλωνίτη, Το αρχαίο νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και η κρυφή ιστορία της Πανεπιστημιούπολης, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7 (2002): 19-32.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2003, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Το αρχαίο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και τα θαμμένα μυστικά της Διεθνούς Έκθεσης, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (2003): 11-27.